

Patrimoni oral i frontera lingüística: Voluntaris sards a la guerra civil espanyola

Joan ARMANGUÉ i HERRERO

1. La creació de nous documents històrics a partir de les fonts orals gaudeix d'una antiga i rica tradició a Itàlia.¹ És sabut, però, que els mètodes de recerca relacionats amb la història oral, pel fet de tractar-se d'una disciplina historiogràfica que dóna una nova veu als vençuts i a les classes sotmeses, inicialment van ser adoptats sobretot per estudiosos d'esquerra, els quals van privilegiar, com és natural, temes i episodis adequats a la seva ideologia o bé estretament lligats amb el pensament polític del període. D'aquesta manera, l'atenció dels estudiosos va adreçar-se fonamentalment vers les històries de vida dels partisans antifeixistes.² El record de la Segona Guerra Mundial interessava sobretot perquè reconstruïa una heroica Resistència. Per tant, ben poc espai podia trobar en aquells estudis la recuperació de les fonts orals relacionades amb el conflicte precedent, és a dir, amb la Guerra Civil espanyola, que va absorbir una gran quantitat d'esquades de feixistes italians, inicialment adscrits al «Tercio» (és a dir, la legió estrangera espanyola) i posteriorment distribuïts entre els batallons i les divisions de legionaris que constituïen el «Cos de Tropes Voluntàries»: volem recordar la *Littorio*, la *XXIII Marzo*, les *Frecce azzurre* i les *Frecce nere*.³ És simptomàtic, en canvi, el fet que l'estudi de les «Brigades internacionals», fidels a la República democràtica espanyola, hagi reclamat major atenció entre els historiadors, efectivament interessats en l'aprofundiment dels lligams entre aquests italians antifranquistes,

¹ Per a l'estudi dels orígens d'aquesta disciplina a Itàlia, veg. fonamentalment N. REVELLI, *Il mondo dei vinti. Testimonianza di vita contadina*, 2 vols., Torino, Einaudi, 1977; Bernardo BERNARDI, «La storia nella storia dell'antropologia», *Quaderni*, XII, fasc. II (maggio-agosto 1977); L. BECCARIA ROLFI & A.M. BRUZZONE, *Le donne di Ravensbrück. Testimonianze di deportate politiche italiane*, Torino, Einaudi, 1978; AA.VV., *Storia orale. Vita quotidiana e cultura materiale delle classi subalterne*, Torino, Rosenberg Sellier, 1978.

² Veg. per exemple A.M. BRUZZONE & R. FARINA, *La Resistenza taciuta*, Milano, La Pietra, 1976; B. GUIDETTI SERRA, *Compagne. Testimonianze di partecipazione politica femminile*, 2 vols., Torino, Einaudi, 1977.

³ Dedicava un capítol a «I combattenti italiani e sardi di parte franchista»: Gianfranco CONTU, «I sardi nella Guerra di Spagna. A sessanta anni dall'«alzamiento» dei generali», in *Quaderni Bolotanesi*, XXII (1996), pàgs. 311-313 (l'article ocupa les pàgs. 283-340).

els nuclis clandestins del Ventenni Feixista i la Resistència partisana a Itàlia durant la Segona Guerra Mundial.⁴

També Sardenya va dividir-se en dos durant la Guerra Civil espanyola. Escriu Martin Clark: «I Sardi combatterono da entrambe le parti. I “volontari” nella Milizia Fascista erano attratti dall’alto salario; 219 di loro morirono combattendo per Franco. Ma ci furono anche 20 Sardi uccisi dal lato repubblicano».⁵ En la historiografia oficial i acadèmica, però, han desvetllat més interès els 20 antifeixistes que no pas els 219 legionaris: el mateix Clark ens recorda els noms d’alguns d’aquells «sardi uccisi dal lato repubblicano»: Giuseppe Zaddas, Pompeo Franchi, Giovanni Dettori...⁶ Els joves feixistes, en canvi, havien caigut... en l’anonimat.⁷

2. Pel que fa a l’Estat Espanyol, els mètodes de recerca propis de la història oral arriben amb la democràcia.⁸ Els temes privilegiats pels historiadors han estat tant la Guerra Civil com la vida quotidiana durant el franquisme.⁹ Dins d’aquest quadre, però, no hi ha trobat espai, com és natural, la participació dels legionaris sards al «Cos de Tropes Voluntàries».

⁴ Pel que fa a Sardegnna, veg. per exemple Manlio BRIGAGLIA, *L’antifascismo in Sardegna*, 2 vols., Cagliari, Edizioni della Torre, 1986. Per a l’estudi de la col·laboració militar dels sards amb les «Brigades internacionals» són fonamentals els següents estudis: Simonetta GIACOBBE, *Lettere d’amore e di guerra. Sardegna-Spagna (1937-1939)*, Cagliari, Editrice Dattena, 1992, amb una «Prefazione» de Manlio Brigaglia (pàgs. 5-11); i G. CONTU, «I sardi nella Guerra di Spagna» cit.

⁵ Martin CLARK, «La storia politica e sociale (1915-1975)», dins *Storia dei sardi e della Sardegna*, a cura de Massimo Guidetti, vol. IV: *L’età contemporanea. Dal governo piemontese agli anni sessanta del nostro secolo*, Milano, Jaca Book, 1989, pàg. 417 (l’article de M. Clark, cap. X del vol. IV, ocupa les pàgs. 389-456).

⁶ Recorda els mateixos noms Guido MELIS, «L’età contemporanea», dins *La Sardegna. Enciclopedia*, a cura de Manlio Brigaglia, vol. 1: *La geografia, la storia, l’arte e la letteratura*, Cagliari, Edizioni della Torre, 1982, pàg. 135 (l’article, cap. 8 de la secció «La storia», ocupa les pàgs. 115-141). Tant G. Melis com M. Clark recorden, encara, la bateria «Carlo Rosselli», comandada el 1937 pel nuorès Dino Giacobbe.

⁷ Així i tot, veg. John F. COVERDALE, *Italian intervention in the Spanish civil war*, Princeton University Press, 1975. Cal tenir en compte, a més, que mentrestant una «altra historiografia» – aliena als ambients acadèmics i oficials –, alimentava tenaçment el record dels feixistes caiguts a Espanya. Veg. per exemple Umberto GUGLIEMOTTI & Primo SIENA & Nino Enrico CACCIARI, *Arriba España*, Roma, Centro Editoriale Nazionale, 1961, amb l’«Elenco dei legionari caduti in Spagna a tutto il 1938», entre els quals trobem molts cognoms d’origen sard (pàgs. 437-489). El volum és dedicat «A quanti martiri ed eroi fecero dono della vita alla Spagna perché nel segno latino Francisco Franco la riportasse al prestigio del suo passato». Per una bibliografia de les «obres de part feixista», veg. G. CONTU, «I sardi nella Guerra di Spagna» cit., pàg. 316.

⁸ Per un quadre sintètic sobre els pioners a l’Estat Espanyol, veg. Joan MIRALLES I MONTSERRAT, *La història oral. Qüestionari i guia didàctica*, Palma de Mallorca, Moll, 1985, pàgs. 26-28; i la bibliografia general, pàgs. 119-122. Veg. encara, del mateix autor, *Història i cultura popular*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1998, amb els tres primers articles dedicats a la història oral (pàgs. 19-61).

⁹ Veg. per exemple Ronald FRASER, *Recuérdalo tú y cuéntaselo a otros. Historia oral de la Guerra Civil española*, 2 vols, Barcelona, Crítica, 1979 (traduït de l’inglese: *Blood of Spain. The Esperienze of Civil War, 1936-1939*, London, Allen Lane, Penguin Books, 1979).

Finalment, pel que fa a l'illa de Sardenya, cal tenir en compte que la catalanitat de l'Alguer ha cridat l'atenció de nombrosos estudiosos catalans, els quals sovint han fet ús de fonts orals per a llurs recerques:¹⁰ però els temes escollits han estat sempre lligats tant a la dialectologia i al procés de normativització de la variant lingüística local com als diversos gèneres del folklore... entre els quals han estat negligides les *històries de vida*.¹¹

3. Efectivament, una concepció més moderna i, sobretot, més vital del folklore, classifica entre els gèneres propis de l'*etnopoètica* les històries de vida, primer pas per a la reconstrucció oral de la història local, però també objecte d'estudi amb un valor propi. Des d'un punt de vista literari, les narracions d'experiències *reals* es caracteritzen pel seu aspecte altament realista i per la seva funció biogràfica o historiogràfica. Quan es tracta, a més, de fets *personals*, «aquestes experiències són recreades per l'informant de forma que el relat resultant no pot considerar-se com una crònica d'uns fets reals, sinó com un relat que explica una part de la realitat o una determinada visió d'aquesta realitat».¹²

Es tracta, doncs, d'un preciós fons documental que pot enriquir no només els estudis de folklore i la historiografia, sinó també la sociologia, la psicologia, l'etnologia, etc. El caràcter realista d'aquestes narracions de vida, però, ha fet que els folkloristes sovint hagin deixat de banda el seu estudi, de manera que rarament es troben exemples d'aquest gènere en els repertoris de narrativa folklòrica.¹³ La seva recollida, per tant, esdevé una necessitat urgent, activada de manera sistemàtica per prestigioses institucions, entre les quals volem recordar la Diputació de València, que a través de la seva xarxa de Museus porta endavant l'«Arxiu de la memòria oral valenciana – Registre de la paraula».¹⁴ Es tracta a més d'un bon exemple de

¹⁰ Al moment d'escriure aquests ratlles és en premsa una exhaustiva bibliografia sobre la catalanística algueresa, a cura de Joan IBBA (L'Alguer: Edicions del Sol). Pel que fa concretament a l'ús de les fonts orals a l'Alguer, Felip Munar i Munar va presentar una comunicació a les Jornades d'estudi sobre «Fonts orals: la investigació a les terres de parla catalana», organitzades per la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (Barcelona, Museu d'Història de Catalunya, 15 de desembre de 2001).

¹¹ Veg., però, Andreu BOSCH I RODOREDA & M.A. Susanna SANNA, *Històries de l'Alguer, entre la marina i la campanya*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1996; i Luca SCALA, «Acqua in Alghero, tra quotidiano e fantastico», dins *L'acqua nella tradizione popolare sarda*, Dolianova, Grafica del Parteolla, 2001, pàgs. 39-58.

¹² Carme Oriol i Carazo, Introducció a l'etnopoètica. Teoria i formes del folklore en la cultura catalana, Valls, Cossetània Edicions, 2002, pàg. 84. Per a la caracterització de la narració sobre experiències reals, l'autora remet al sistema modal proposat per Heda Jason, *Ethnopoetry: form, content, function*, Bonn, Linguistica Biblica, 1977; veg. a més Linda Dégh, «Folk narrative», dins *Folklore and folklife. An introduction*, ed. Richard M. Dorson, Chicago-London, 1972, pàgs. 54-83; i Sandra K.D. Stahl, «The personal narrative as folklore», *Journal of the Folklore Institut*, XIV, 1-2 (1977), pàgs. 9-30. Veg. alguns exemples d'aquestes «històries sobre experiències reals» dins: Carme Oriol i Carazo, *Estudi del folklore andorrà en el seu context. «La guerra d'Andorra amb els Estats Units»* i altres mostres de folklore, Barcelona, Alta Fulla, 1997, pàgs. 90-98.

¹³ C. Oriol, Introducció a l'etnopoètica cit., pàg. 80.

¹⁴ Emili VILANOVA, «El patrimoni oral valencià», dins *L'aportació de les comarques al patrimoni valencià*, a cura d'Emili Casanova & Antoni Esteve, Paiporta, Editorial Denes, 2002, pàg. 24 (l'article ocupa le pàgs. 19-34).

col·laboració entre l'Administració i els Centres d'estudis territorials. En efecte, l'interès pluridisciplinari dels testimoniatges orals demana una aproximació que va més enllà de les possibilitats de l'individu i ha de recolzar en l'equip. Les Associacions culturals i els Centres d'estudis poden esdevenir, d'aquesta manera, els protagonistes privilegiats de la fase inicial del procés. En un segon moment, però, hauran de lliurar els resultats del treball de recollida a d'altres estudiosos especialitzats, per tal que es creï aquell distanciament imprescindible per a aconseguir l'objectivitat indispensable per a l'anàlisi científica.¹⁵

4. En aquests article volem presentar la recent experiència del Centre d'Estudis «Arxiu de Tradicions», que actualment adreça els seus esforços vers la localització de nous documents orals, narratius, pertanyents al gènere de la *biografia etnogràfica*,¹⁶ circumscrits a la participació militar dels voluntaris sards, del bàndol feixista,¹⁷ a la Guerra Civil espanyola. Té també en compte, però, el suport documental procedent d'altres fonts – epistolars, fotogràfiques, bibliogràfiques, etc. –, no només per tal de confirmar el contingut de l'entrevista, sinó sobretot per aportar altres punts de vista que permetin de completar la informació. Aquests documents de suport per a la recerca provenen, normalment, dels arxius familiars dels mateixos informadors i són inèdits. La inenahaurible riquesa d'aquests fons confirma la validesa del mètode d'aprofitament de les fonts orals, ja que la humanització de la recerca fa possible l'accés a una intimitat que normalment resta fora de l'abast del recercador.

El projecte al qual ens referim es troba encara en la fase de recollida de testimoniances, motiu pel qual no ens serà possible d'anticipar cap conclusió. En aquest sentit, l'oportunitat que se'ns dona de publicar aquestes pàgines representa més un estímul per a la recerca que no pas una plataforma de divulgació científica. De moment, no podrem fer més que il·lustrar la recerca amb la descripció d'un dels casos que ha aportat una informació més rica.

5. La primera fase del projecte consistia a individuar els informadors.¹⁸ L'edat mínima

¹⁵ Per a aquests aspectes de caràcter metodològic, veg. el «Pròleg» de Mercè VILANOVA a l'esmentat qüestionari de J. MIRALLES, *La història oral*, pàgs. 9-10.

¹⁶ Pel que fa a la metodologia relativa a la localització, o bé *creació*, d'aquests documents d'història de vida, ens hem inspirat als qüestionaris proposats per Joan MIRALLES, *La història oral* cit., pàgs. 59 i 99-100; i ID., «Qüestionari per a escriptors dels Països Catalans», dins *Història i cultura popular* cit., pàgs. 36-37.

¹⁷ Hauriem escrit, amb més espontaneïtat, «els voluntaris sards feixistes», si no fos que concordem amb el que escriu Gianfranco Contu: «Ci sembra eccessivo parlare di “Fascisti italiani alla guerra di Spagna”. Certo, i fascisti c'erano ed anche numerosi: [...]; però, c'erano anche migliaia di poveri diavoli, specie contadini e braccianti disoccupati, soprattutto del sud e delle isole, che non avevano mai visto una tessera del Fascio e che si arruolavano soltanto perché spinti dalla fame e dalla disperazione» (G. CONTU, «I sardi nella Guerra di Spagna» cit., pàgs. 312-313).

¹⁸ Fins al moment d'escriure aquestes ratlles hem entrat en contacte amb Ermenegildo Delussu (1915-...), de Goni; i amb els familiars de Vincenzo Paulis (1908-1938), de Capoterra; Armando Puddu, de Capoterra; Marco Boero, de Capoterra; i Agostino Cicalò (1914-1964), de Guasila.

dels supervivents de la Guerra Civil espanyola hauria d'aproximar-se, el 2002, als vuitanta-tres anys, motiu pel qual es va decidir d'eixamplar el camp de les recerques amb la inclusió dels parents de les víctimes de guerra i dels sobrevivents ara ja traspassats. Per a l'elecció dels noms van ser d'importància fonamental les associacions d'excombatents.¹⁹ Efectivament, l'Associazione Italiana Ciechi di Guerra va procurar el primer nom: Armando Puddu, de Capoterra.

Capoterra és un petit centre a pocs quilòmetres de Càller. A més de les víctimes de la Primera Guerra Mundial, el local monument als caiguts recull un únic nom sota l'epígraf «Guerra di Spagna – 1937-1938»: es tracta de «Paulis Vincenzo di Giuseppe».²⁰ El seu conjuatada Armando Puddu va tenir més sort: l'hivern del 1939 va tornar a Itàlia, procedent de Cadis, víctima d'una ferida que l'hauria deixat cec per sempre.

Gràcies a l'amabilitat de la filla, hem tingut accés a una sèrie de fotografies (Apèndix 1), algunes de les quals d'inestimable valor documental, que acompanyen la testimoniança oral que ara publiquem a l'Apèndix 3. Es tracta d'imatges que documenten Armando Puddu a Trieste (1-3), un «Ricordo della Spagna bella fascista» (4), un altre «Ricordo del giorno prima del partire al fronte» (5), amb una sèrie de fotografies del front de Terol (6-10); en acabat, després d'un salt de més d'un any no documentat, les imatges relatives a l'embarcament, de retorn cap a Itàlia (11-12).

Ara volem aturar-nos en aquestes dues fotografies, perquè representen el punt de trobada de les diverses línies documentals amb les quals treballem: Armando Puddu és a Cadis, a punt de pujar a la nau-hospital que el portarà altre cop a Itàlia. Al revers de les fotografies hi llegim la data (26 de febrer de 1939), a més dels noms de les *sorelle* que acompanyen el jove Armando: «Adalgisa Angelini, Gina Fin, Silvia Lante della Rovere, Maria Teresa Caccia, Anna Bongleux». Es tracta de membres de la noblesa italiana al servei dels ferits de guerra, l'imaginari dels quals va restar intensament impressionat per aquest inesperat contacte amb les classes altes de la societat.²¹ El nom del vaixell: «Aquila», que coneixem bé gràcies a d'altres fotografies que ens han pervingut a través de canals bibliogràfics.²² També a la numismàtica, però, hi ha quedat traça del vaixell: el medaller de propietat dels fills d'Armando Puddu, efectivament, custodeix una medalla que reporta, al revers, el perfil de la

¹⁹ En aquesta primera fase de la recerca ha estat d'importància fonamental la col·laboració d'Emanuela Sarti, la quale va adreçar-se a les següents entitats: «Associazione Arma Aeronautica», «Associazione Paracadutisti», «Associazione Italiana Ciechi di Guerra», «Associazione Nazionale Combattenti e Reduci».

²⁰ Aquest nom, amb un lleuger error tipogràfic (Paolis Vincenzo di Giuseppe), es troba també a l'«Elenco dei legionari caduti in Spagna a tutto il 1938», concretament a la llista 18, relativa a la batalla d'Albentosa-Barracas (U. GUGLIELMOTTI, *Arriba España* cit., pàg. 474).

²¹ Entrevistat telefònicament (19.08.2002), el fill d'Agostino Cicalò, Gianni, ens assegurava que havia sentit explicar al seu pare aquest únic particular sobre la Guerra d'Espanya: va tenir ocasió de conèixer uns nobles que havien anat a visitar-lo a l'hospital.

²² Veg. una fotografia de «La nave-ospedale “Aquila” [sic, per “Aquilaia”] che ha riportato in Patria i legionari italiani feriti sul fronte aragonese», a U. GUGLIELMOTTI, *Arriba España* cit., pàg. 359.

nau-hospital; i a l'anvers, entre d'altres motius, els símbols feixistes espanyols i italians. Finalment, des d'aquesta nau-hospital hom va donar notícia al missioner Antonio Sategna de la imminent arribada a Sardenya del jove ferit. El missioner va adreçar a la família una carta que publiquem també en Apèndix. Tot i que certs aspectes formals ens fan pensar que a l'hora d'escriure la carta es degué seguir un formulari només parcialment personalitzat, algun passatge té prou força per impressionar l'emotivitat del lector contemporari: «Voldria – escriu el missioner – trobar-me prop del pare i de la mare del benvolgut jove per congratular-me amb ells de la glòria que els arribarà».

6. Aquesta glòria, però, no va arribar mai, i Armando Puddu va viure la resta de la seva vida en l'anonimat. Estem convençuts, però, que val la pena de recuperar la humil història d'aquests soldats caiguts en l'oblit. També ells, com els seus enemics, van ser vençuts per un amarg destí.

Apèndix 1

Revers de les fotografies de guerra de propietat de la Sra. Giulia Puddu, filla d'Armando.

1. Postal: «Porgo a te questo mio unico ricordo, pensandoti sempre da lontano. Ti bacio caramente e sono il tuo caro Armando. Trieste 5-6-37-XV».
2. Postal: «Guarda la mia pottografia. Saluti».
3. Postal: «All[a] Signiorina Congiu Bonaria. Capoterra, Cagliari, Sardegna. 2 amico mio. Un Capoterreso, un Romano, un Calabreso. Ti mando saluto a te a tua famiglia». Mà posterior: «7-37».
4. «Ricordo della Spagna bella fascista. Puddu Armando».
5. Paper Gevaer Ridax. «Ricordo del giorno prima del partire al fronte di Teruel. Puddu».
6. Paper Gevaer Ridax. En blanc.
7. Foto Francini / 16844 / Arezzo, C. Vitt. Em. 63.
8. Foto Francini / 16881 / Arezzo, C. Vitt. Em. 63.
9. Foto Francini / 17695 / Arezzo, C. Vitt. Em. 63: «Ricordo di Spagna di tuo fidanzato Armando Puddu».
10. Foto Francini / 21447 / Arezzo, C. Vitt. Em. 63: «Ricordo di me».
11. «Da sinistra a destra: sorella capo gruppo Adalgisa Angelini, Armando, sorella Gina Fin, sorella Silvia Lante della Rovere. Cadice, 26.2.1939-XVII».
12. «Da sinistra a destra: sorella capo gruppo Adalgisa Angelini, Armando, sorella Gina Fin, sorella Silvia Lante della Rovere, sorella Maria Teresa Caccia, sorella Anna Bongleux. Cadice, 26.2.1939-XVII».

Apèndix 2

Sàsser, 1939. Carta d'Antonio Sategna, missioner de San Vincenzo, als pares d'Armando Puddu.

Sassari

Carissimi,

È un missionario di San Vincenzo che vi scrive: per relazioni che [h]o con la nave ospedale (Aquileia) ebbi notizie dal suo diletto figliolo Armando che in Spagna combatté la santa crociata per la fede e per la Patria. Una buona infermiera che lo assiste ferito mi riferisce che è un bravo soldato, valoroso e cristiano; la ferita, grave in sé e senza pericolo della vita, gli [h]a portato via un occhio dovutosi cavare dal medico, si sperava almeno di salvare l'altro; ma purtroppo, pare che anche il nervo ottico di questo sia stato offeso e per quante cure i medici abbiano tentato sin'ora le speranze sono poche.

È con immenso dolore che l'infermiera mi comunica queste notizie e che io a mia volta trasmetto con la stessa pena, prima che la notizia le arrivi bruscamente per altra via. Da vent'anni in Sardegna, conosco la fede dei sardi, però mi confido che lei troverà in esso il conforto e la luce di non disperare il

giovane in così dolorosa prova, quel Dio per cui il suo Armando [h]a combattuto in terra di Spagna per conto del sacrificio, come ne terrà conto certamente la Patria nello assegnargli la dovuta pensione.

Intanto preghiamo e confidiamo in Dio, che lui solo è Padre ed [h]a salvato la vita al vostro caro Armando, mentre altri giovani nello stesso combattimento, molti l'[h]anno perduta.

Io vorrei esser vicino al papà e alla mamma del caro giovane per congratularmi con loro dalla gloria che ne verrà ad essi e da un tale sacrificio che il Signore con degno darà loro e sulla terra.

[H]o pregato e pregherò ancora per voi, o carissimi che amo senza conoscervi, e chiedo dal cielo le più soavi consolazioni, quelle che solo possono confortare ogni dolore.

In attesa di padre e di fratello, devotissimo Antonio Sategna, missionario di San Vincenzo. Sassari.

Apèndix 3

Entrevista efectuada a la Sra. Giulia Puddu, filla d'Armando Puddu, el 23 d'octubre de 2002.
Entrevistadores: Maria Grazia Farris i Emanuela Sarti.

[Mirant les fotografies.] Le foto le abbiamo conservate. Volevamo metterle nella lapide, ma la cosa è andata male e non le abbiamo più messe. Mio padre non ci ha mai tenuto alle decorazioni... Sto cercando altre foto... In via Sonnino c'è l'Associazione reduci di guerra, lì potete trovare i nomi di altri reduci, come Cicalò, che era amico di mio padre, e mio padre mi sembra che l'abbia salvato da un cecchino... Mio padre si è ferito..., ma ne ho già parlato... Mio padre è partito volontario, pensando di andare in Africa; poi di là [da Trieste] è partito in Spagna. Avranno destinato un gruppo, ma lui era contento... Lui raccontava (ma diciamo che c'è stato un periodo di oscurantismo, non è che raccontasse molto, perché era discredita la guerra di Spagna; io sono nata nel 50 e il paese di Capoterra era diventato un paese comunista, quindi...). Raccontava che nel periodo fascista quando vedevano lui si alzavano in piedi e lo onoravano.

È partito che era fidanzato. Mia madre era una bella ragazzina, poi quando è tornato si è sposato. È partito nel 37 e tornato nel febbraio del 39... Quando è tornato il paese lo ha accolto con tutta la folla, la banda... Se lo ricorda anche mia suocera: quando è rientrato mio padre, tutti piangevano per questo ragazzo cieco. Il sentimento di allora, erano tutti coinvolti...

[Pregunta: «Lui parlava della sua esperienza in Spagna?») Lui ne parlava poco, anche perché quella che più gli è stata vicina sono io, perché sono la più piccolina di casa; gli altri fratelli erano fuori... Io ho vissuto di più in casa, però a me allora non mi interessava. Ne parlava quando parlava di viaggi. Diceva sempre di voler tornare a visitare la Spagna, ma con tutti i viaggi che ha fatto non è mai andato.

[Pregunta: «Che ricordo ne aveva?») Ne parlava bene. Raccontava della roba da mangiare, dei posti, cosa c'era, cosa non c'era. Parlava molto di questo fiume [és a dir, l'Ebre], che la gente era gentile...

[Pregunta: «E nelle lettere che spediva?») Lui neanche nelle lettere che spediva alla fidanzata si lamentava. Questo che gli è capitato, gli è capitato. L'unico rammarico è che non conosceva i figli...

[Mirant les fotografies.] Mi sono anche meravigliata che avesse tutte queste foto. Mio padre era spinto probabilmente dall'avventura e poi, parlando politicamente, in quel momento si era fascisti. Lo spirito del momento era quello. I ragazzi... A Capoterra ce n'erano molti, di fascisti.

[Pregunta: «Suo padre è stato ferito appena arrivato?») No, dopo due anni. Nella nave ospedaliera non ci sarà stato due anni. Forse la nave era lì per prelevarli... Un po' di convalescenza l'avrà fatta. Lui comunque avrà fatto in tempo a vedere i posti. Ma per sicurezza di queste notizie potete chiedere ai familiari di Cicalò. Mi sembra che gli mancava un braccio... Per trovare reduci potete provare in via dei Colombi, a Cagliari. C'è lì proprio un cieco di guerra, amico di mio padre, signor Podda di Cagliari. Lui ci va sempre, perché sono pochi gli invalidi di guerra rimasti. Mio padre era del 1916, figuriamoci quanti ne sono rimasti. Lui vi può dare i nomi dei battaglioni e tutto quello che vi serve.

[Pregunta: «Con la fine della guerra...») Con la fine della guerra, quella del 45, le cose sono cambiate ed era quasi un atto da condannare. Che poi, in effetti, per come la raccontava, c'era sì il miraggio, ma non andava per la guerra... Allora si andava nelle colonie italiane che avevamo; e si andava a far fortuna, come si andava in Spagna. Ma non si pensava che si andasse... Non erano partiti con l'intento di andare in guerra. Poi, una volta che erano lì... È come adesso che vanno in Bosnia, in Kosovo. E poi c'era il discorso... Uno con l'età, uno matura... Ma da ragazzi, poca cultura... Era così nel '36, il fascismo era in auge. Era un ideale comune e molti paesi europei... Qui in Sardegna anche, ha fatto delle grandi opere, bonifiche, quindi... Insomma, aveva lasciato un gran segno. Allora non c'era tutto questo antifascismo. Poi, dopo la guerra è logico che molti hanno cambiato, giustamente. Gli errori, le leggi antirazziali e tutto ciò che ne consegue... Ma quando si è in guerra... Se avessero vinto gli altri, la bomba su Hiroshima non sarebbe stata giustificata come il progresso della scienza. Prima non essere di sinistra era quasi un delitto: la cultura era solo di sinistra, c'era il monopolio.

[Pregunta: «Abbiamo fatto varie ricerche, ma abbiamo avuto difficoltà») Ricordo che c'era anche questo Boero. Vi posso dare il nome del colonnello Boero, un altro reduce. Tornò dalla guerra. Era del 15. Ora la moglie è sposata con un altro, ma vi può dare qualcosa. Abita a Cagliari in via Mameli. Il palazzo di via Carbonazzi era di Boero.

[Pregunta: «Avete il diploma che accompagnava le medaglie?») Il diploma di mio padre... Che strano, io l'ho visto a casa di Cesare. Ho visto anche questo libro dove si parla della guerra di Spagna. Il problema di babbo era che non vedendo...; non voleva parlare molto, e i figli non sono mai stati stimolati alla curiosità. Potete provare con i parenti di Paulis. È partito con mio padre. C'è la lapide al monumento che ricorda... Vedete, molti li avevano mandati in Africa. A Trieste c'era stato lo smistamento: alcuni imbarcavano per l'Africa, alcuni per la Spagna... Non sapevano dove andavano, anche perché se l'avessero saputo si sarebbero sposati per dare la pensione alla moglie, cioè nel caso fossero morti. [...] Mio padre ha un libretto del 43. Mio padre è sempre stato benestante, poi avevamo una licenza per il tabacchino, che passarono a mia madre. Però lo stipendio, la pensione ce l'aveva sempre; era anche una pensione discreta... Non penso che gliel'abbiano tolta... Lui comunque era un invalido di guerra. [Busca i troba la llibreta del compte.] Vedi, questo libretto è del 1945. Mio padre cominciò a versare... Vedi qua: 15.000, 25.000, 30.000, che non era poco! Pian piano versava... Altri ancora nel 46. Un reddito ce l'aveva! I soldi sono ancora lì, non sono mai stati ritirati: sono anche

andata alla Posta, ma ormai era molto tardi... Ci sono altri depositi del 49... Insomma non era poco.

[Pregunta: «Suo padre ha mantenuto contatti con altri volontari?»] Certo, sto sempre pensando agli amici di mio padre. Il signor Cicalò era molto amico di mio padre, poi si è ammalato e la moglie è rimasta staccata. Poi, quando è morto, le abbiamo fatto le condoglianze.

[Pregunta: «Prenderemo contatti con la famiglia del signor Cicalò...»] Sì, perché io mi ricordo che era con lui, quello che gli mancava un braccio... A me farebbe molto piacere incontrare la sua famiglia. Un'altra persona che mi ricordo era il signor Licheni, che parlava sempre con babbo. Ma potete provare al Comune di Capoterra per trovare qualche altro nome di gente che ha fatto la guerra di Spagna.